

УДК 340.12 (477)

Галюк Р. Г., здобувач кафедри загально-правових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Вплив глобалізаційних процесів на систематизацію права України

В сучасній Україні на передній план висувається фундаментальність цивілізаційної ідентифікації та взаємодії цивілізацій. Унікальність сучасної ситуації в світі полягає в тому, що прискорена глобалізація багатьох процесів в планетарному масштабі супроводжується одночасним посиленням рис своєрідності в розвитку регіональних людських спільнот. Тому розвиток національної правової системи України пов'язується не тільки з удосконаленням основних ознак континентального права, але і зближенням її з європейськими міждержавними правовими системами.

Ключові слова: глобалізація, трансформація, правова інтернаціоналізація, універсалізація права, адаптація, гармонізація, уніфікація.

В современной Украине на передний план выдвигается фундаментальность цивилизационной идентификации и взаимодействия цивилизаций. Уникальность современной ситуации в мире заключается в том, что ускоренная глобализация многих процессов в планетарном масштабе сопровождается усилением черт своеобразия в развитии региональных человеческих сообществ. Поэтому развитие национальной правовой системы Украины связано не только с совершенствованием основных признаков континентального права, но и сближением ее с европейскими межгосударственными правовыми системами.

Ключевые слова: глобализация, трансформация, правовая интернационализация, универсализация права, адаптация, гармонизация, унификация.

In modern Ukraine mainstream fundamental civilizational identification and interaction of civilizations. The uniqueness of the current situation in the world is that accelerated globalization of many processes on a planetary scale is accompanied by a strengthening of the traits of originality in the development of regional human communities. Therefore, the development of the national legal system of Ukraine is connected not only with the improvement of the main features of civil law, but also by its convergence with the European inter-state legal systems.

Keywords: globalization, transformation, legal internationalization, universalization of rights, adaptation, harmonization, unification.

У ХХІ столітті на передній план висувається фундаментальність цивілізаційної ідентифікації та взаємодії цивілізацій. Унікальність сучасної ситуації в світі полягає в тому, що прискорена глобалізація багатьох процесів в планетарному масштабі супроводжується одночасним посиленням рис своєрідності в розвитку регіональних людських спільнот.

В світі, що глобалізується, ідентичність, як певна сума індивідуальних, соціокультурних, національних або цивілізаційних параметрів, їх самототожність стає основним дискурсом як науки, так і повсякденного життя. Проблема ідентичності в процесі глобалізації включає визначення свого місця в транснаціональному економічному просторі, цивілізаційну, культурну ідентичність.

Виходячи з концептуальних основ, що є базовими установками, і з урахуванням нової соціальної (зокрема правової) реальності, необхідно зазначити, що сучасні реалії буття національних правових систем, не виключенням є й правова система України, процеси, що відбуваються у цих системах у контексті міжцивілізаційної взаємодії, позначається терміном «трансформація».

Трансформація (від лат. *transformatio* — перетворення) — перетворення, зміна вигляду, форми, істотних властивостей будь-чого [1, с. 248]. На парадигмальному полі трансформація етимологічно означає докорінні зміни, яким піддаються сутність та зміст явищ під впливом різних чинників, що мають як внутрішній, так і зовнішній характер, оскільки більшість явищ, зокрема правових, є синкретичними, що відповідно містять в собі синтетичні атрибути.

Шемшученко Ю.С. з цього приводу зазначає, що кінець XX — початок XXI століття — це час трансформації світу на глобалізаційних засадах, і що така трансформація кардинальним чином вплинула на всі сфери життя людини — політичну, соціально-економічну, духовну і, безумовно, правову. Науковець найактуальнішим питанням, пов'язаним з проблемою глобалізації, назвав питання трансформації державно-правового простору, що пов'язано з процесом інтеграції правових систем [2, с. 146].

Усенко Є.Т. говорить про трансформацію як про «об'єктивне явище, що виражається в різних способах здійснення міжнародних зобов'язань держави за допомогою видання нею національно-правових актів» [3, с. 16]. Інші дослідники виділяють поряд з трансформацією і відсилання або вказують на рецепцію і трансформацію.

Також вчені запроваджують у науковий обіг поняття «імплементация» («внутрішньодержавна імплементация», «національна правова імплементация», «внутрішньоправова імплементация»). Також пропонується використовувати термін «санкціонування».

В зарубіжній літературі також не існує єдності думок. Однак найбільшого поширення дістали поняття «гармонізація» і «приспосовування».

Зазначимо, що у загальнотеоретичному плані різноманіття думок з цієї проблеми є цілком природним станом для науки.

Усенко Є.Т. вважає, що всі види трансформації можна поділити на два види: генеральну та спеціальну. Генеральна трансформація полягає у встановленні державою в національному праві загальної норми, яка надає міжнародно-правовим нормам силу внутрішньодержавної дії. Спеціальна трансформація полягає в наданні державою конкретним нормам міжнародного права сили внутрішньодержавної дії шляхом їх відтворення в законі текстуально або у вигляді положень, адаптованих до національного права, або шляхом законодавчого узгодження їх застосування іншим способом [3, с. 16-17].

Трансформація може відбуватися безпосередньо, що припускає, наприклад, застосування норм міжнародного права в рамках національного, тоді, коли це витікає з норм, закріплених в конституції, або інших нормативно-правових актах, що передбачають примат норм міжнародного права над нормами національного права. Таку форму трансформації називають прямою трансформацією. Зокрема, стаття 9 Конституції України передбачає: «Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [4]. Таким чином санкціонується їх пряма дія нарівні з чинним законодавством України.

Використовують безпосередню та опосередковану трансформацію національної правової системи. Цей процес є досить складним і суперечливим. Трансформація може відбиватися на перетворенні найрізноманітніших компонентів правової системи. Ступінь цих перетворень залежить від безлічі чинників, що визначають особливості цих компонентів, які за своєю суттю та змістом є різними. Якщо одні компоненти є пристосованими до змін, то інші є достатньо консервативними і, відповідно, менш гнучкими.

Зміни, що відбуваються у правовій системі України, позначається, перш за все, на процесі правотворення та правотворчості, що є доволі складними явищами, обумовленими відповідними соціальними, економічними, політичними, соціальними, етичними, релігійними, філософськими чинниками.

Поширення й поглиблення сфер правового регулювання обумовлюються ще однією тенденцією, пов'язаною зі зміною концепції джерел права, яка проявляється з однієї сторони в появі нових джерел (насамперед включення до системи джерел національного права принципів і норм міжнародного права), а з іншої – у зміні значення кожного із них [5, с. 34]. Так, останнім часом зростає роль такого джерела права, як судовий прецедент, який посилює свою позицію в системі джерел національного права. Це проявляється і в рамках правових систем, що входять до романо-германського права або тяжіють до нього, де судовий прецедент посилює свої позиції як важливе джерело права.

Значним змінам піддається співвідношення таких найважливіших джерел права як закон і судовий прецедент. Так, прийнятий Україною у 2006 р. Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [6] суттєво змінює концепцію джерел права у правовій системі України, завдяки чому судовий прецедент стає джерелом права.

В основі виникнення і посилення тенденції універсалізації права, на думку М.М. Марченка, лежить об'єктивний процес інтеграції світової економіки, фінансів, засобів зв'язку, засобів масової інформації та інших засобів і сфер життя суспільства, що не могло не відбитися як на еволюції права в цілому, так і на тенденціях його подальшого розвитку. Однак, незважаючи на те, що універсалізація й уніфікація права простежуються практично на всіх історичних етапах еволюційного розвитку державно-правової матерії, в умовах глобалізації вони проявляються найбільш яскраво і мають скоріше не еволюційний, а вибуховий, революційний характер [7, с. 5-11].

Як відзначається багатьма дослідниками, універсалізація права, яка проявляється в прагненні виробити загальні, всеосяжні підходи до права, його уніфікації, що означає введення до правових систем держав одноманітних норм, – явище не нове в державно-правовому житті різних країн. Аналізуючи цю проблему, В. С. Нерсесянц відзначав, що за всі особливості національних систем, право, по суті, являє собою історію його все більшої універсалізації й уніфікації, історію просування до все більш глобального права, і такі історично прогресуючі властивості й характеристики права, що розвивається, знаходять свого вираження, закріплення і здійснення як в окремих національно-державних системах права, так і в міжнародному праві [8, с. 40].

Універсалізація національного права обумовлює визнання основних правових цінностей, універсалізацію юридичної мови, а також правових норм, створення універсальних правових засобів та інструментів.

Процес глобалізації, на думку І.І.Лукашука, в політичній і правовій сфері відрізняється своєю специфікою: тут рівень єдності набагато нижчий, ніж в соціально-економічній сфері, оскільки держави продовжують зберігати свою незалежність. Тому стосовно держав та їх правових систем більш точним є термін «інтернаціоналізація». Інтернаціоналізація означає зближення національних політичних і правових систем, що приводить до посилення їх взаємовпливу і взаємодії. Таке зближення сприяє тому, що схожі правові ситуації вирішуються більш ефективно і оперативіно.

Сутність правової інтернаціоналізації Ю.О.Тихомиров визначає як «концептуально-

нормативну спільність правового регулювання, що є властивою всім або багатьом національним правовим системам» [9, с. 167].

Необхідно відзначити, що універсалізація національного права підсилює, з одного боку, вплив міжнародного права на національне, а з іншого — зміцнює позиції національного права при розробці норм міжнародного права. Таким чином, цей процес включає як застосування норм, принципів міжнародного права в тканину національного права, так і навпаки, перш за все, впровадження норм національного права в міжнародне. Природно це не відбувається автоматично, оскільки для застосування норм і принципів міжнародного права необхідним є відповідний рівень розвитку національної правової системи, що полягає в її здібності до трансформації. Так, постійно відбувається взаємодія і взаємопроникнення різних правових положень між правовою системою України та іншими правовими системами національного і міжнародного рівнів, що виведе до універсалізації українського права. Все це ставить на порядок денний вирішення питання, пов'язаного з функціонуванням правових систем в умовах взаємодії в усіх напрямках суспільного життя.

Найважливішим засобом, що здійснює універсалізацію національного права, в юридичній літературі називають правову рецепцію. Термін «рецепція», як відомо, походить від латинського «receptio» — ухвалення. Стосовно права рецепцію розуміють як «запозичення, сприйняття будь-якою національною правовою системою принципів, інститутів, основних рис іншої національної системи» [10, с. 453]. Найвідоміша рецепція в історії правового розвитку пов'язана з римським правом, що полягала в ухваленні, поживленні й модернізації основних положень римського приватного права, що стало базою для формування романо-германського права. В результаті такої рецепції були запозичені не тільки такі поняття й положення, як власність, майнові та особисті права, поділ права на приватне й публічне, систематизація законодавства, але й багато з них набуло нового змістовного навантаження і модернізації, що забезпечило їх відповідність новим умовам суспільного розвитку.

Правову рецепцію відомий французький дослідник Ж. Карбоньє розглядає як різновид правової акультурації, називає її ще «тотальною акультурацією» або «культурною мутацією» [11, с. 198, 201]. В юридичній літературі також виділяють поняття прямої рецепції, яка полягає в трансплантації, а точніше копіюванні норм міжнародного права без змін текстуального і змістовного характеру. Прикладом такої рецепції може служити ст.9 Конституції України, що проголосила наступне: «Міжнародні договори, що діють, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, можливо тільки після внесення відповідних змін до Конституції України» [4].

Наступним засобом універсалізації національного права називають гармонізацію, якою в широкому розумінні, на думку Ю.О.Тихомирова, є процес приведення у відповідність, побудований на наукових методологічних основах єдності, завершеності, цілісності, пропорційності, узгодження й досконалості [12, с. 75].

Лукашук І. І. визначає гармонізацію як процес цілеспрямованого зближення правових систем в цілому або окремих галузей, утвердження загальних інститутів і норм, усунення суперечностей [13, с. 45]. С.Ю.Кашкін визначає гармонізацію одним з методів правової інтеграції, суть якої полягає в перетворенні правових норм шляхом приведення їх до єдиного знаменника [14]. Приєднується до такої позиції інший російський дослідник

М.Л.Ентін, який зазначає, що «гармонізація законодавства і правозастосовчої практики є провідним інструментом інтеграції. Гармонізація формує правову основу інтеграції. Вона обслуговує її. Без гармонізації інтеграція є неможливою» [15].

Аналізуючи вищенаведені точки зору, можна вийти на ключовий момент, що характеризує гармонізацію, а саме те, що, на відміну від рецепції, вона не означає автоматичного включення міжнародного права, його введення до тканини національного права, а припускає адаптацію запозичених положень до конкретних умов історичного, ідеологічного, соціально-економічного та культурного характеру.

Так, Л.С.Бачило визначає поняття «гармонізація законодавства» як комплексну систему діяльності правознавців, що включає: виявлення готовності правової бази кожної держави; проведення порівняльного аналізу, виявлення відмінностей і суперечностей; оцінку актуальності й переваг законодавства кожної із сторін; вироблення прогнозу щодо реалізації конкретних форм створення єдиної або уніфікованої правової системи Союзу; організацію роботи з кожним об'єктом законодавства з урахуванням певної форми його адекватності включення до єдиного правового простору [16].

Ще одним засобом універсалізації права України виступає правова уніфікація, суть якої полягає у введенні до національної правової системи держав нових, одноманітних правових норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

Гармонізація і уніфікація є найважливішими засобами універсалізації національного права. Гармонізація виступає як м'яка попередня менш хвороблива форма правової інтеграції, що забезпечує умови для застосування іншого засобу, – уніфікації, як жорсткішої форми правової інтеграції. Як було зазначено, основою цих процесів виступають укладання міжнародних договорів, резолюції міжнародних організацій і об'єднань, положення яких дістають віддзеркалення в нормах національного права. Існує й інша форма – «рух знизу», що полягає в прагненні національних правових систем до активного залучення до інтеграційних процесів. Прикладом може служити прагнення національної правової системи України до включення в європейські інтеграційні процеси. Прийнятий Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [17] є основоположною нормативною базою для цього процесу.

Як самостійний спосіб реалізації універсалізації національного права називають стандартизацію в правовій сфері, суть якої полягає в приведенні національного права у відповідність до міжнародно-правових стандартів. «Стандартизація в праві, на думку Є.Г.Лукьянкової – юридичне віддзеркалення стандартизації всього суспільного життя – одна із рис епохи глобалізації» [18, с. 84].

Коли мова йде про стандартизацію в правовій сфері, зазвичай маються на увазі «міжнародні стандарти».

Імплементация як засіб універсалізації національного права припускає, перш за все, сприйняття і запозичення принципів і норм міжнародного права з подальшим впровадженням в рамках національної правової системи. Як відзначає А.З. Гавердовський імплементация забезпечується за рахунок сукупної, організованої владними актами відповідних органів держави діяльності суб'єктів національного права [19].

Разом з вищеназваними засобами універсалізації національного права, на передній план виходить поняття «адаптація» права. Цей термін означає складний, клопіткий процес, що включає цілий ряд заходів законодавчого і організаційного характеру, спрямованих на створення відповідних умов в рамках національного права, до

наближення до регіональних і міжнародних правових стандартів. Цей термін вживається законодавцем як найважливіший засіб, що наближає національну правову систему України до європейського права. Розділ 6 Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу «Послідовність здійснення адаптації в пріоритетних сферах», як заходи адаптації перелічує наступні: «визначення актів *acquis communautaire*, регулюючих правовідносини у відповідній сфері; переклад вказаних актів українською мовою; здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні і в Європейському Союзі; розробка рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis communautaire*; проведення економічного, соціального і політичного аналізу наслідків реалізації рекомендацій; визначення переліку законопроектних робіт; підготовка проектів законів України та інших нормативно-правових актів, включених до переліку законопроектних робіт, їх ухвалення; моніторинг імплементації актів законодавства України; перевірка проектів законів України та інших нормативно-правових актів на їх відповідність *acquis communautaire* з метою недопущення ухвалення актів, які протирічать *acquis* Європейського Союзу» [20].

У зв'язку з підготовкою нової угоди у червні 2009 р. на засіданні Ради з питань співробітництва Україна – ЄС у Брюсселі було схвалено **Порядок денний асоціації** [21]. Цей документ набрав чинності 24 листопада 2009 р. шляхом обміну нотами між дипломатичними відомствами України та ЄС. На заміну Плану дій Україна – Євросоюз прийшов **Порядок денний асоціації**. Він знаменує початок першого етапу інтеграції України у Євросоюз, оскільки спрямований на імплементацію майбутньої Угоди про асоціацію, складовою частиною якої стане зона вільної торгівлі.

Цей інструмент – Порядок денний асоціації, сприятиме процесові набуття чинності Угоди про асоціацію. Нова Угода про асоціацію та Порядок денний асоціації сприятимуть подальшій політичній асоціації та економічній інтеграції України до ЄС шляхом започаткування всебічного і практичного співробітництва, завдяки якому ці основні завдання можуть бути реалізовані.

Дана угода, на думку Р. А. Петрова, не має аналогів серед уже існуючих угод про асоціацію, укладених ЄС з іншими країнами. Зокрема, угода оновить систему загальних інститутів, поглибить двосторонні відносини в усіх сферах співробітництва, посилить політичну асоціацію та економічну інтеграцію шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків. Крім того, угода про асоціацію між ЄС і Україна займатиме місце, відмінне серед зовнішніх угод ЄС, і може стати прототипом нової групи зовнішніх угод ЄС з країнами – учасницями ЄПС – угод про сусідство. Свою позицію він засновує на припущенні, що майбутні угоди між ЄС і третіми країнами в рамках ЄПС будуть відрізнятися особливими цілями – можливістю тісної інтеграції з ЄС, але без перспективи повного членства в ЄС, за умови значного вдосконалення власної політичної, економічної та правової систем [21, с. 304-305].

Останнім часом дослідники приділяють увагу ще одному поняттю «апроксимації», як засобу, який спричиняє універсалізацію національного права, що етимологічно означає наближення і зближення правових систем (від англійського слова – *approximation*).

У сучасних умовах апроксимація стала достатньо поширеним прийомом, спрямованим на інтеграцію правових систем. Її використання пов'язують із формуванням вільного ринку, його складною структурою, з інформаційною структурою суспільства,

розвитком комунікаційних технологій.

Ступінь залучення кожного з перелічених способів і прийомів універсалізації національного права в рамках різноманітних національних правових систем є різною. Якщо в рамках одних правових систем можна досягти бажаних результатів за допомогою одних прийомів і способів, то в рамках інших різні прийоми виявляються ефективнішими для досягнення кінцевих результатів [22].

Інтеграція правових систем шляхом гармонізації й уніфікації їх права за прикладом ЄС є актуальною для багатьох європейських держав, у тому числі і для держав, що були утворені на території пострадянського простору. Україна після проголошення незалежності в 1991 р. одразу ж заявила про прихильність до загальноєвропейських інтеграційних процесів. Це прагнення набуло необхідної правової бази з ухваленням відповідних нормативно-правових актів.

Нормативною базою, яка регламентує процес інтеграції України до Європейського Союзу, є прийняті Європейською Радою на Копенгагенському саміті Декларація та Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. [23], а також Указ Президента України «Про програму інтеграції України до Європейського Союзу» 1998 р. [24, с. 59-67] і Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [25] тощо.

В Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» цей процес визначається як поетапне прийняття та впровадження Україною нормативно-правових актів, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу. Адаптація законодавства ЄС є плановим процесом, який складається з трьох окремих етапів, на кожному з яких досягається певний ступінь відповідності законодавства України законодавству ЄС у визначених сферах.

На даний період розвиток національної правової системи України пов'язується не тільки з удосконаленням основних ознак континентального права, але і зближенням її з європейськими міждержавними правовими системами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Новый философский словарь : в 4 т. / сост. В. М. Соколов. — М. : Логос, 2002. — Т. 4. — С. 248.
2. Кресін О. Національна держава і право в умовах глобалізації [огляд виступів на методологічному семінарі «Національна держава і право в умовах глобалізації» (м. Київ, 19 лют. 2007 р.)] / О. Кресін, О. Ткаченко // Право України. — 2007. — № 6. — С. 146.
3. Усенко Е. Т. Соотношение и взаимодействие международного и национального права и Российская Конституция / Е. Т. Усенко // Московский журнал международного права. — 1995. — № 2. — С. 16.
4. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
5. Егоров А. М. Влияние глобализации на основополагающие институты гражданского общества / А. М. Егоров // Право и государство: теория и практика. — 2008. — № 3. — С. 34.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.
7. Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации / М. Н. Марченко // Государство и право. — 2009. — № 6. — С. 5—11.
8. Нерсисянц В. С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире / В. С. Нерсисянц // Государство и право. — 2005. — № 5. — С. 40.

9. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал российского права. — 2002. — № 3. — С. 115–128.
10. Тихомиров Ю. А. Интернационализация национального права / Ю. А. Тихомиров // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век»: по материалам выступлений. — М.: Городец, 2004. — С. 167.
11. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 453.
12. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье — М.: Прогресс, 1986. — С. 198, 201.
13. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. — М.: Норма, 1996. — С. 75.
14. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. — М.: Спарк, 2000. — С. 45.
15. Кашкин С. Ю. Стратегия и механизмы гармонизации законодательства [Электронный ресурс] / С. Ю. Кашкин. — Режим доступа до док.: [www://recer.ru/files/documents/harmonization_kashkin_rus.pdf](http://recer.ru/files/documents/harmonization_kashkin_rus.pdf)
16. Европейское право: учебник / отв. ред. В. Н. Энтин. — М.: Норма, 2011. — 961 с.
17. Бачило И. Л. Методика гармонизации законодательства [Электронный ресурс] / И. Л. Бачило. — Режим доступа до док.: www.ipaeurasesc.org/docsdwn/metod-garmoniz.pdf
18. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 29. — Ст. 367.
19. Лукьянова Е. Г. Основные тенденции развития российского права в условиях глобализации / Е. Г. Лукьянова // Государство и право. — 2004. — № 7. — С. 84.
20. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский — К.: Вища шк., 1980. — 320 с.
21. Петров Р. А. Транспозиция «acquis» Европейского Союза и правовые системы третьих стран: монография / Р. А. Петров. — К.: Истина, 2011. — 384 с.
22. Порядок денний асоціації Україна - ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію [Електронний ресурс] http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_990
23. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами—членами: Ратифікована Законом України від 10 листопада 1994 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 24. — Ст. 1794.
24. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11 червня 1998 р. // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2001. — № 3. — С. 59–67.
25. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 29. — Ст. 367.